

КОЖЕВНИКОВА В. О.,

кандидат юридичних наук, доцент

кафедри галузевих правових наук

(Київський університет права

Національної академії наук України)

УДК 347.12-053

**ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА ТАЄМНИЦЮ ОСОБИСТОГО ЖИТТЯ ПОДРУЖЖЯ
ТА РОЗГОЛОШЕННЯ ВІДОМОСТЕЙ ПРО СТАН ЗДОРОВ'Я**

Статтю присвячено аналізу чинного сімейного законодавства та доктринальних підходів до проблем здійснення та обмеження права на таємницю особистого життя чоловіка та дружини. Окрему увагу приділено правовим наслідкам розголошення відомостей про стан здоров'я подружжя.

Ключові слова: подружжя, сімейні відносини, право на таємницю, відомості про стан здоров'я, шлюб, наречені, здійснення суб'єктивного права, обмеження особистого права, моральні засади суспільства, інтереси сім'ї.

Статья посвящена анализу действующего семейного законодательства и доктринальных подходов к проблемам осуществления и ограничения права на тайну личной жизни мужа и жены. Отдельное внимание посвящено правовым последствиям разглашения сведений о состоянии здоровья супругов.

Ключевые слова: супруги, семейные отношения, право на тайну, сведения о состоянии здоровья, брак, будущие супруги, осуществление субъективного права, ограничение личного права, моральные принципы общества, интересы семьи.

The article is devoted the analysis of current domestic legislation and doctrine going near the problems of realization and limitation of right on the secret of the personal life of man and woman. Separate attention is spared the law consequences of disclosure of information about the state of health of the married couples.

Key words: married couples, domestic relations, right on a secret, information about the state of health, marriage, fiances, realizations of equitable right, limitation of the personal right, moral principles of society, interests of monogynopaedium.

Вступ. Конституція України (ст. ст. 3, 32) проголошує, що людина, її життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Крім випадків, передбачених правовими приписами чинного законодавства в Україні, ніхто не може зазнавати втручання в його особисте та сімейне життя. Протиправним вважається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди.

Законодавство України закріплює право кожної особи на збереження таємниці про деякі відомості щодо сфери приватного життя та невтручання в цю сферу інших осіб статтями про право на таємницю особистого життя (ст. 301 Цивільного кодексу України (далі – ЦК), ст. 7 Сімейного кодексу (далі – СК) України), право на таємницю про стан свого здоров'я (ст. 286 ЦК України), право на таємницю кореспонденції (ст. 306 ЦК України) та ін.

Закон України «Про інформацію» [1], Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» [2] установлюють гарантії права на інформацію про стан здоров'я. Стаття

30 СК України встановлює взаємну обізнаність наречених про стан свого здоров'я. Законодавець не відносить вимогу про обов'язкову взаємну обізнаність осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, до переліку умов, необхідних для укладення шлюбу, але передбачає у разі приховання відомостей про стан свого здоров'я (наслідком чого може стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їх нащадків) такий наслідок, як визнання шлюбу недійсним [3, с. 329] та певною мірою обмежує особисте немайнове право осіб (нареченого та нареченої) на вчинення таких дій.

Вагомий внесок у розробку доктрин «правова категорія здійснення прав», «обмеження прав», зробили: Є.О. Мічурін в праці «Обмеження майнових прав фізичних осіб» [4, с. 428], внесок у дослідження проблеми «Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав» зроблено М.О. Стефанчуком [5, с. 181], П.М. Рабінович досліджував «загально-теоретичний аспект меж здійснення прав людини» [6, с. 8], Л.В. Красицька присвятила цьому монографічну працю «Проблеми здійснення та захисту особистих немайнових та майнових прав батьків і дітей» [7, с. 492], О.В. Сінегузов, спробував визначити проблематику та методологію «Здійснення особистих немайнових прав малолітніх та неповнолітніх осіб» [8, с. 39] та інші.

Постановка завдання. Особлива охорона прав людини є пріоритетним завданням, яке ставить перед собою наша правова українська держава. Через це слід аргументувати з правової та доктринальної позиції, чому саме положення СК України не визнають (забороняють) низку прав, які вважаються загальноприйнятими в іноземних державах, але вважаються аморальними, неприпустимими в сучасній Україні. Саме через це мета статті – дослідження обмежень особистих немайнових прав подружжя, виділення групи прав, які є під прямою заборобою держави щодо здійснення суб'єктами.

У низці випадків установлення законодавчих обмежень, особистих немайнових прав подружжя є обґрунтованими, насамперед, право на здоров'я та ті, що зумовлені особливістю фізіології, організму, циклів стану здоров'я людини тощо. Проте певні необґрунтовані обмеження не позбавлені вад і містяться в нормах права й донині.

Результати дослідження. У минулому сторіччі, відповідно до Кодексу про шлюб і сім'ю (КпШС) України 1969 р., приховування стану свого здоров'я не обмежувало право осіб на укладення подружніх відносин, а могло спричинити лише розірвання вже існуючого шлюбу. З.В. Ромовська зазначає, що у початковій редакції ч. 5 ст. 30 СК України було записано: «Приховування тяжкої хвороби, а також хвороби, небезпечної для другого з подружжя, їхніх нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним». На думку науковця, нова редакція цієї норми не дала жодного виграшу, а навпаки, погіршила ситуацію. Адже для визнання шлюбу недійсним зараз недостатньо самого факту приховування тяжкої хвороби, наприклад, некрозу сперми. Потрібно буде додатково довести, що приховування відомостей про стан здоров'я призвело або може призвести до порушення фізичного чи психічного здоров'я «іншого нареченого» (а колишній наречений давно став дружиною чи чоловіком) чи їхніх нащадків [9, с. 62]. Проте існування в сімейному законодавстві положення «зобов'язані повідомити про стан свого здоров'я» не означає обов'язкової необхідності для майбутнього подружжя пройти медичний огляд. Саме тому закон обмежує осіб лише в праві на ненадання одне одному достовірної інформації про стан свого здоров'я.

Орган державної реєстрації актів цивільного стану під час приймання заяви про реєстрацію шлюбу інформує осіб, які подають таку заяву, про можливість здійснення медичного обстеження, та за їх бажанням видає направлення за зразком, затвердженим Інструкцією щодо заповнення облікової форми № 147-2/о «Направлення на добровільне медичне обстеження особи, яка подала заяву про реєстрацію шлюбу» [10].

Медичні висновки та результати медичного обстеження є таємницею і повідомляються лише особам, які подали заяву на реєстрацію шлюбу. Відомості, які становлять зміст таємниці про стан здоров'я, можна поділити на такі групи: 1) відомості про сам факт звернення за медичною допомогою; 2) відомості про хворобу; 3) відомості про застосовані методи лікування пацієнта та їх ефективність; 4) відомості про особу, яка звернулася за допомогою, – її минуле, звички, фізичні та психічні вади, інтимні зв'язки тощо [11, с. 23]. Законом України

від 22. 12. 2006 р. № 524-V «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» [12] було змінено ч. 1 статті. І.В. Жилінкова зазначає, що первинний текст, згідно з яким «особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, повинні повідомити одна одну про стан свого здоров'я» було змінено на «наречені зобов'язані повідомити один одного про стан свого здоров'я». Заміна терміна спричинила неочікувані наслідки. У засобах масової інформації почала активно проводитися думка, що новий закон передбачає обов'язкове медичне обстеження наречених. Це не відповідає дійсності. Введення терміна «зобов'язані» є чітким і юридично визначеним, натомість «повинні» має відтінок життєвого розуміння обов'язку особи зробити певні дії. Лише в цьому сенсі, на думку автора, слід змінити термінологію та закон [13, с. 108]. Тобто, керуючись моральними засадами українського суспільства, особи, які планують укласти між собою шлюб, мають повідомити один одного про особливості (вади) свого фізичного стану, якщо такі є.

Приховування відомостей про стан свого здоров'я одним з наречених, наслідком чого може стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків [12], є підставою для визнання шлюбу недійсним, оскільки один з подружжя на момент посвідчення шлюбу був обмежений у праві на вчинення вказаних дій.

Той з подружжя, який зазнав шкоди (захворів), може вимагати не лише визнання шлюбу недійсним, а й вимагати відшкодування матеріальної та моральної шкоди за порушення сімейного правового зобов'язання, що виникає на підставі закону, передбаченого ст. 30 СК України (Відшкодування моральної шкоди, завданої в результаті порушення права особи). Адже суб'єкт сімейних відносин зазнав душевних страждань у зв'язку з протиправною поведінкою винної особи (яка не надала інформацію або розголосила таку інформацію про стан здоров'я). Постанову Пленуму «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» № 4 від 31 березня 1995 року було витлумачено Верховним Судом України та встановлено, що порядок обчислення та стягнення розміру моральної шкоди визначатиметься в судовому порядку залежно від обсягу душевних страждань, їх тривалості та ймовірності відновлення.

Додатково варто звернути увагу не лише на цивільно-правову відповідальність за приховування важливої інформації про стан свого здоров'я, а й на правові підстави притягнення до кримінальної відповідальності у разі вчинення вказаних умисних дій. Так, положення чинного кримінального законодавства встановлюють настання відповідальності за зараження ВІЛ-інфекцією чи іншою невиліковною інфекційною хворобою (ст. 130 КК України), а також відповідальність за зараження венеричною хворобою (ст. 133 КК України) [3, с. 329]. Звичайно, така тяжка хвороба є небезпечною для життя та здоров'я другого з подружжя та їхніх нащадків, тому хворий обмежується у праві укласти шлюб, не повідомивши майбутнього чоловіка (дружину) про такий стан.

Проте відомими є винятки із загального правила. По-перше, коли особа, яка вступала у шлюбно-сімейні відносини, на момент реєстрації шлюбу приховала інформацію про стан свого здоров'я (хворобу), однак шкоди здоров'ю іншому з подружжя завдано не було, питання про відповідальність ставити не варто. І, по-друге, у випадку, коли наречений або наречена, який (яка) приховував (приховувала) від іншого відомості про здоров'я, наслідком чого стало порушення фізичного або психічного здоров'я іншого чи їх нащадків, може бути звільнений від відповідальності, якщо доведе відсутність своєї вини, тобто в даному випадку відповідно до ст. 8 СК України слід субсидіарно застосовувати положення ч. 1 ст. 617 ЦК України [14, с. 65].

Відповідно до чинного СК України ч. 2 ст. 30, держава гарантує створення умов для медичного обстеження наречених. Медичне обстеження осіб за направленнями державних органів реєстрації актів цивільного стану здійснюється в акредитованих лікувально-профілактичних закладах за визначенням Міністерства охорони здоров'я Автономної Республіки Крим, управління охорони здоров'я обласних, Севастопольської міської та Головного управління охорони здоров'я Київської міської держадміністрації. Перелік таких лікувально-профілактичних закладів ці органи доводять до відома державних органів реєстрації

актів цивільного стану. Лікувально-профілактичні заклади зобов'язані здійснити медичне обстеження наречених протягом 20 днів після їх звернення до цих закладів [15, с.16]. Результати медичного обстеження є таємницею та повідомляються лише нареченим [3, с. 330]. Розголошення відомостей про медичний стан особи іншим суб'єктам сімейних правовідносин може мати місце лише за згодою особи-хворого.

Інформація, що стала відомою особі внаслідок її професійної діяльності, не підлягає розголошенню. Обов'язок збереження інформації з приводу результатів медичного обстеження, інших даних про фізіологічний стан особи тощо покладається на медичного працівника, який уповноважений був провести таке обстеження. Зустрічаються ситуації, коли окрім медичного працівника за розголошення відомостей про стан здоров'я особи до відповідальності притягується медична установа, на обліку (обстеженні) якої перебував хворий.

В юридичній літературі зустрічається думка про нормативне забезпечення таємниці інформації про факти і відомості приватного життя (стан здоров'я, усиновлення, стан банківських рахунків та операцій, нотаріальних дій тощо). Кримінальний кодекс України у ст. 182 закріплює відповідальність за порушення недоторканності приватного життя. Незаконне збирання, зберігання, використання або поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди або поширення цієї інформації у публічному виступі, творі, що публічно демонструється, чи в засобах масової інформації, карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років [3, с. 330].

Законодавче обмеження права на ненадання інформації нареченими про стан свого здоров'я викликало в науковій літературі низку дискусій, як у радянський період [16, с. 331], так і в наш час. Іноземні та сусідні країни у своїх законодавчих актах по-різному підходять до правового регулювання зазначеної проблеми. Правові норми ст. 15 СК РФ вперше ввели інститут медичного обстеження осіб, що мають намір укласти шлюб. Медичне обстеження є добровільним, здійснюється лише з відома самих осіб, які подали заяву про укладення шлюбу і мають намір знати достовірну інформацію про стан здоров'я одна одної напередодні такої важливої події в житті кожного з них, як укладення шлюбу і створення сім'ї. За бажанням майбутнього подружжя вони мають право також одержати консультації з питань медико-генетичного характеру планування сім'ї [17, с. 9].

У зарубіжних країнах, зазначає О.О. Кулініч, це питання вирішується досить неоднаково – як шляхом закріплення відповідальності посадової особи, яка веде акти цивільного стану, так і притягненням до відповідальності за неповідомлення нареченими один одного (ФЦК) [3, с. 330]. В Україні ж відсутня судова практика притягнення до відповідальності працівника органу ДРАЦС за неповідомлення нареченими інформації про медичний стан свого здоров'я.

Окрему увагу слід приділити проблемам правозастосовної практики України та сусідніх іноземних держав. Так, наприклад, згідно з ч. 3 ст. 15 СК РФ приховування венеричної хвороби або ВІЛ-інфекції є підставою для визнання шлюбу недійсним. Однак щодо цього правила встановлено позовну давність в один рік із дня, коли подружжя дізналося або мало дізнатися про приховування другим з подружжя хвороби, яка є підставою для визнання шлюбу недійсним [18, с. 135].

О.А. Явор з цього приводу зазначає, що у разі, якщо має місце юридична фікція, оскільки в цілях правового регулювання факт, що мав місце у реальному житті (факт реєстрації та існування протягом певного періоду шлюбних відносин), юридично прирівнюється до такого, що не існував [19, с. 216]. Тобто шлюб, який реєструвався з обмеженням права на інформацію, яка має істотне значення для другого з подружжя, є неукладеним, а отже, не має й правового значення.

В іноземному праві зарубіжних країн також зустрічається схожа думка, що «<...> той з подружжя, хто заперечував дійсність шлюбу, не дав би згоди на шлюб, якщо йому було відомо, що інший з подружжя страждає на фізичну або психічну хворобу або аномалії чи відхилення в сексуальній сфері, які перешкоджають веденню сімейного життя; щодо

іншого з подружжя набуло законної сили рішення суду про засудження його за злочини, пов'язані з проституцією; дружина була вагітна від іншого та ввела свого чоловіка в оману стосовно батьківства тощо [20, с. 147-148]. Тому, за наявності викладених вище обставин (або однієї з них), у шлюбі, в якому право особи на важливу інформацію (про стан здоров'я нареченого/нареченої) обмежувалося, обов'язки та права подружжя можуть не виникати.

Заявлено пропозицію, що як підставу обмеження права на укладення шлюбу слід установлювати той факт, що нареченою було приховано вагітність від іншого чоловіка або повідомлено про неіснуючу вагітність. То чи можна це вважати приховуванням відомостей про стан її здоров'я? Розмірковуючи над цим питанням, окремі вчені зазначають, що вагітність нареченої є поширеним мотивом укладення шлюбу. Але зазвичай це вагітність жінки від чоловіка, з яким вона бажає укласти шлюб. Водночас вагітність жінки від іншого чоловіка не є самостійною підставою для визнання шлюбу недійсним і не може тлумачитись як приховування відомостей про стан здоров'я [19, с. 251]. Чинність такого шлюбу може викликати сумнів відповідно з тим, що його юридичне закріплення відбулося під впливом обману, помилки, ненадання достовірної інформації про стан здоров'я жінки, з якою шлюб укладався.

У низці випадків, як обмеження права на реєстрацію шлюбу у зв'язку з приховуванням інформації про стан свого здоров'я у сімейно-правовій науці розглядають ситуацію, коли один з подружжя на момент фактичної реєстрації шлюбу проходив (проходила) курс стаціонарного або амбулаторного лікування, тобто перебував (перебувала) у стані загострення хвороби; ця обставина може бути підставою для припущення про те, що особа не усвідомлювала повною мірою значення реєстрації шлюбу та її правових наслідків, не могла цілком керувати своїми діями, отже, не діяла вільно [9, с. 74].

Якщо в судовому порядку було встановлено факт захворювання одного з подружжя до укладення шлюбу, а хвороба останнього не носить суспільно-небезпечного характеру, не має тяжких наслідків для другого з подружжя, то законних підстав, які могли б свідчити про недійсність шлюбу, немає. Суд, відповідно, надає перевагу суспільній цінності стабільності сімейних відносин перед індивідуальним інтересом особи, яка вважає свої права порушеними самим фактом неповідомлення її про факт відповідної хвороби іншим з наречених, навіть за відсутності загрози для неї і (або) для їхніх нащадків [19, с. 252].

О.А. Явор описаний вище правовий стан іменує авторським визначенням «дефектний шлюб». Сутність поняття «дефектний шлюб» полягає в тому, що законодавець прагне зберегти відносини, що фактично склалися, навіть якщо не були дотримані певні вимоги, і це, за загальним правилом, може виступати підставою недійсності [19, с. 228]. Тобто дотримуючись доброї мети збереження сім'ї, такий шлюб у судовому порядку може визнаватися дійсним незалежно від наявності встановленого факту приховування відомостей про стан здоров'я, що обмежувало право недобросовісного нареченого (нареченої) на шлюб. Необхідним для встановлення істини в такій справі залишається доведення в судовому порядку, що захворювання відповідача не вплинуло на здоров'я та фізіологічний (психічний) стан другого з подружжя чи їхніх спільних дітей. Захворювання, яке не завдає шкоди для здоров'я оточення (або членів сім'ї хворого з подружжя) не варто визначати як підставу недійсності шлюбу та обмеження права на його укладення.

В юридичній літературі, присвяченій колізіям у сімейному праві, було розглянуто цікавий приклад із сучасної правозастосовної практики. Так, особа Т., дізнавшись про свою смертельну хворобу, наполіг на реєстрації шлюбу з особою О., з якою тривалий час перебував у фактичних шлюбних відносинах. У цьому випадку йшлося про узаконення вже існуючих сімейних відносин. А отже, підстав для визнання шлюбу недійсним не було, навіть якщо б особа Т. помер у день реєстрації шлюбу [21, с. 140]. У сімейному законі відсутнє обмеження права на шлюб зі смертельно хворою особою. Якщо другий з подружжя повною мірою володіє інформацією про стан здоров'я хворого нареченого (нареченої) та, незважаючи на це, свідомо прагне утворити сім'ю, законодавче обмеження на такі випадки не поширюється.

З.В. Ромовська відсутність законодавчого обмеження права на шлюб зі смертельно хворою особою пов'язує насамперед з тим, що укладення шлюбу може бути зумовлено праг-

ненням втішити її хоча б на короткий час, бажанням хворого зійти з цього світу одруженим (одруженою). Є всі підстави для висновку про те, що реєстрація шлюбу з безнадійно хворою особою не може вважатися достатнім доказом фіктивності такого шлюбу [21, с. 145]. Саме тому, як вказує вчена, ч. 2 ст. 32 СК України встановлює, що в разі безпосередньої загрози для життя нареченої або нареченого шлюб реєструється у день подання відповідної заяви. Так, вітчизняні положення актів сімейного стану (в ч. 2 ст. 32 СК України) є цілком обґрунтованими та не містять законодавчих помилок, які непропорційно обмежували свободу особи, яка має право на шлюб.

Л.Ю. Ковтунова підкреслює, що однією з процесуальних гарантій прав осіб, які уклали шлюб з порушенням вимог чинного законодавства, може стати закритий судовий розгляд справи. На думку автора, аналіз підстав визнання шлюбу недійсним дозволяє стверджувати, що за наявності будь-якої підстави його недійсності, справи про визнання шлюбу недійсним можуть бути заслухані шляхом закритого судового розгляду. Це впливає з того, що самі по собі справи такої категорії зачіпають сферу особистого життя громадян і створюють ризик порушення їхніх особистих немайнових прав: право на таємницю про стан здоров'я, право на сім'ю, право на особисте життя та його таємницю тощо [22, с. 122]. Отже, практичне застосування закритого судового розгляду для даної категорії судових справ є цілком виправданим (схвальним).

Висновки. Питання інформування нареченими один одного про стан свого здоров'я є досить дискусійними в сучасній доктрині та містять низку особливостей у питаннях правового регулювання за сімейним законодавством України. Обов'язковим є проходження медичного огляду напередодні укладення шлюбу та надання достовірних, правдивих відомостей про дійсний фізіологічний стан наречених. Приховування одним з подружжя від іншого інформації про особливості та вади свого здоров'я є законодавчим обмеженням, яке в майбутньому може спричинити визнання такого шлюбу недійсним у судовому порядку.

Список використаних джерел:

1. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
2. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06. 04. 2000 р. № 1645-ІІІ // Офіційний вісник України. – 2000. – № 17. – С. 5.
3. Кулініч О.О. Збереження конфіденційності інформації про стан здоров'я наречених // Сучасні проблеми правової системи України : зб. наук. праць / редкол. : Ю.С. Шемшученко, Ю.Л. Бошицький, С.В. Бобровник, О.В. Чернецька, О.І. Мацегорін, А.С. Мацько, З.А. Тростюк, С.І. Юшина. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2008. – 542 с. – С. 329.
4. Мичурин Е.О. Осуществление и ограничение вещных прав : [монография] / Е.О. Мичурин. – М., т. 2.
5. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав / М.О. Стефанчук. – К. : КНТ, 2008. – 184 с.
6. Рабінович П.М. Межі здійснення прав людини (загальнотеоретичний аспект) / П.М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 6. – С. 8.
7. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих немайнових та майнових прав батьків і дітей : [монографія] / Л.В. Красицька. – Київ, 2015. – с. 492.
8. Сінегубов О.В. Здійснення особистих немайнових прав осіб, що не досягли повноліття : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03. / О.В. Сінегубов. – К., 2015. – 39 с.
9. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: [науково-практичний коментар] / З.В. Ромовська. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Правова єдність, 2009. – 432 с. – С. 62.
10. Інструкція щодо заповнення облікової форми № 147-2/о «Направлення на добровільне медичне обстеження особи, яка подала заяву про реєстрацію шлюбу». Затверджено Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 20.12.2002 р. № 480.
11. Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение: Общая концепция. Неприкосновенность личности / И.Л. Петрухин. – М. : Наука, 1985. – С. 23.

12. Закон України від 22.12.2006 р. № 524-V «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 10. – Ст. 87.
13. Сімейний кодекс України: [науково-практичний коментар] / за ред. І.В. Жилінкової. – Х. : Ксилон, 2008. – 855 с. – С. 108.
14. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / [С.В. Ківалов, Ю.С. Червоний, Г.С. Волосатий та ін.] ; за ред. Ю.С. Червоного; пер. з рос. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 504 с. – С. 65.
15. Борисова В. Шлюб, умови його дійсності та недійсності за законодавством України // Сучасні проблеми приватного права : зб. наук. праць, присвячених 80-й річниці з Дня народження Ярослави Миколаївни Шевченко / відп. ред. Н.С. Кузнецова, Р.О. Стефанчук. – К. : Асоціація цивілістів України ; Кам'янець-Подільський : Рута, 2012. – 464 с. – С. 16.
16. Топольницький Н.К. Заключение и прекращение брака по советскому семейному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03/ Н.К. Топольницький; Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченко. – К., 1956. – С. 9.
17. Кузнецова И.М. Семейное право : [учебник] / И.М. Кузнецова. – М. : Юристъ, 1999. – 188 с.
18. Гопанчук В.С., Войтенко Т.В. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – Випуск 29. – Том 1. – Ужгород. – 2014. – 247 с. – С. 135.
19. Явор О.А. Юридичні факти в сімейному праві України: усталені підходи і новітні тенденції : [монографія] / О.А. Явор. – Х. : Право, 2016. – 352 с. – С. 216.
20. Семейное право Российской Федерации и иностранных государств: основные институты / [Н.И. Гайдаенко-Шер, О.Д. Грачев, В.В. Залесский и др.] ; под. ред. В.В. Залесского. – М. : Юринформцентр, 2004. – 310 с. – С. 147–148.
21. Ромовська З.В. Українське сімейне право. Академічний курс / З.В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 500 с. – С. 145.
22. Ковтунова Л.Ю. Особливості визнання шлюбу недійсним за рішенням суду // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. Випуск № 3(31). – 2009. – Хмельницький, 2009. – 437 с. – С. 122.

